

Кисельов Микола Миколайович

Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-0427-1740>

e-mail: nn1942@ukr.net

УЯВНЕ ТА РЕАЛЬНЕ В ПРИРОДОЗНАВСТВІ ТА СОЦІОГУМАНІТАРІЇ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Резюме

Аналізується феномен уявлення, його значимість у складному і суперечливому процесі формування національної свідомості. Обґрунтовано, що феномен уявлення має широкий спектр смислів і є необхідним етапом у пізнанні, органічно пов'язаним з мисленням, пам'яттю, уявою. Уявлення може бути адекватним реальності і, разом з тим, уявним, маючим усі ознаки ілюзії. У зв'язку з цим проводиться уточнення семантики термінів: уява, уявне, уявлення. Означені однокореневі терміни семантично відрізняються одне від одного і, разом з тим, є компонентами єдиного герменевтичного кола.

Робиться порівняльний аналіз уявлення у сферах природознавства та соціогуманітарії. Зазначається, що навіть наукові реалії є продуктом уявлення. Вони не можливі як щось абсолютно завершене та об'єктивне. Уявне є повсюдним і обов'язковим як підхід до реального, об'єктивного. Це є властивим як наукам про природу так і наукам про суспільство. Усвідомлення реального є неможливим без уявного.

Головна увага приділяється аргументації важливості історичного складника, історичних уявлень в сучасних реаліях національної самоідентифікації та консолідації. В цій сфері феномен уявлення є ще більш складнішим та полісемантичнішим ніж у природознавстві. У зв'язку з цим у статті аналізуються «конфлікт інтерпретацій» фактів минулого, як явище надзвичайно поширене в сучасній історіографії. Робиться висновок, що уявлення є універсальною передумовою усвідомлення реального (об'єктивного) як у природознавстві, так і в соціогуманітарії.

Ключові слова: реальне, уявне, уявлення, історія, історична пам'ять, нація, етнос, ідентифікація, націоналізм, природознавство, гуманітарія.

Вступ

Феномен уявлення має широкий спектр смислів і є необхідним етапом у пізнанні, органічно пов'язаним з мисленням, пам'яттю, уявою. Уявлення може бути адекватним реальності і, разом з тим, уявним, маючим усі ознаки ілюзії. У зв'язку з цим потребує уточнення семантики термінів: уява, уявне, уявлення. Означені однокореневі терміни семантично відрізняються одне від одного і, разом з тим, є компонентами єдиного герменевтичного кола. П. Йолон цілком доречно вважав що усі фрагменти цього кола мають безпосередній стосунок до теорії наукового пізнання. Як уява так і уявлення є пізнавальними здатностями. Уявне визначається як здатність образно створювати, або відновлювати в думках щось бачене, або чути. «Уява має місце вже на рівні *сприймання і уявлення*, але з повною силою проявляє себе у сфері *мислення*. Вона є основою так званого методу *мисленневого експерименту* в науковій і технічній творчості, побудови гносеологічного *ідеалу*. Завдяки уяві процес пізнання набуває активного творчого характеру, що є необхідною передумовою висунення нових, інколи так званих «безглузвих ідей», гіпотез, наукових теорій, відкриття нових закономірностей, передбачення існування невідомих, або створених штучних областей реальності» [1, с.660]. Уявлення є продуктом уяви, розуміння певного знання, що спирається на попередній досвід. За П. Йолоном воно «полягає у відтворенні *об'єкта* в формах наочного образу на основі попередньої даності його в чуттєвому *досвіді*...Ця властивість уявлення наближає його до *поняття* і нерідко робить його, особливо загальні уявлення, заміником понять у розумовому процесі» [1, с.660].

Методи дослідження

Автор керувався наступною методологією: міждисциплінарний підхід, а також методи ретроспективний (аргументація важливості історичного складника у формуванні адекватної національної свідомості), герменевтичний (співвідношення уявного та реального), компаративний (порівняльний аналіз уявного та реального в природознавстві та соціогуманитарії).

Результати дослідження

«Уявлення — шлях від уявного до реального» [2, с.254]. В епоху постмодерну терміни уява і уявлення часто трактуються як синоніми. Поширення набуває термін **симулякр** (фр. стереотип, псевдоріч, пуста форма). Симулякр не має онтологічного статусу, але іноді він стає реальнішим, ніж сама реальність. Проблема надзвичайно актуалізувалася зусиллями представників постмодернізму (Жан Бодрійяр, Жіль Дельоз, Жорж Батай). Вони знаходять аргументи для ствердження, що симулякр являє собою поширену форму реальності, призначення якої є компенсувати відсутність реальності справжньої. Сучасна людина є відірваною від

традиційних стійких структур, мешкає у штучному оточенні, яке видається справжнім і реальнішим за саму реальність. Саме тому люди втрачають свою ідентичність (Жан Бодрійяр). Більш того, вони «втратили зв'язок із землею та її ритмами, що мали наші предки» [3, с.76]. Сучасний «світ людини» багато в чому є штучним в якому домінують репродукції, продукти копії серійного виробництва. Уявлення нашого сучасника формують телебачення та інтернет.

В результаті «постмодерністська історіографія є функцією влади, яка визначає як слід уявляти минуле. Влада вибирає історичний матеріал для збереження в пам'яті» [4, с.30]. Крім того «Кожна епоха не стільки відбирає образ минулого, із збережених спогадів, скільки реконструює його у відповідності з поточними потребами» [4, с.42]. Відбувається порушення класичної межі, формується складний перетин між істиною, заблудженням і вигадками. Особливо небезпечною є ситуація, коли люди стають схильними до втрати особистої ідентичності.

Уявлення становиться елементом семантичної гри (Й. Хойзинга). Симулякром може бути все. Проте слід завжди мати на увазі, що реальне є продуктом наших уявлень. Загалом світ людини (природний і соціальний) є її (людини) уявленням, а отже феноменальним. Уявлення не є дзеркальним відображенням чогось, не є його образом. Воно є «неперервною, незумовленою творчістю» [5, с.9.]. Звідси виникає потреба в «дешифрованні» текстів, подій і явищ (Ж. Деріда), інтерпретації, герменевтичного аналізу (екзегетики), що має намір поєднати знання і розуміння «Герменевтика зобов'язана своїй центральній в середовищі гуманітарних наук функції *становленню історичної свідомості*» [6, с.216]. Навіть фундаментальні наукові теорії не можуть сприйматися як чимось завершеним та абсолютно об'єктивним (Ж. Бодрійяр, К. Поппер, М. Фуко.). В сучасному науковому пізнанні все більш активно використовуються метафори та алєгорії, як форми образного виразу чи терміну в переносному значенні, що мають безпосередній стосунок до сфери уявлення. Актуалізується феномен **синкретизму** — здатність усвідомлювати не розчленованість складних явищ, властива ще сократичній філософії, де досить органічно поєднувалось «практичне знання й світоглядна орієнтація міфу, конкретні знання й міркування загальнофілософського характеру, часто з великою домішкою припущень, ніяк не узгоджених із досвідом» [1, с.581].

Класична наука, спираючись на принципи універсалізму, лінійного мислення та **детермінізму**, почувала себе усталеною та стабільною. Парменідівське «мислене і суще — одне й теж» ще не піддавалось сумніву. Все має свої причини, виявлення яких і є головним покликанням науки. Проте вже К. Поппер назвав фізичний детермінізм страхіттям, яке перетворює увесь світ в гігантський автомат. Такий детермінізм виключає можливість творчості. Абсолютність принципу об'єктивізму і «фірмова» точність

результатів наукового знання була поставлена під сумнів вже представниками постпозитивізму, зокрема К. Поппером та П. Фейєрабендом. Тут доречним буде зазначити, що абсолютність принципів детермінізму вже долається навіть у царині «нових фізик», предмет дослідження яких втрачає традиційні наглядність та очевидність. У зв'язку з цим навіть фізичний світ (фундаментальний предмет природознавства) багато в чому усвідомлюється продуктом уявлення представників точних наук (теорема Курта Геделя про принципову неможливість повної формалізації наукового знання). Нині надзвичайно актуалізується проблема уточнення семантики класичної фізики. Так сучасні фізики доходять висновку, що навіть таке класичне поняття як «маса» в новітніх інтерпретаціях втрачає визначеність і стає надмірно полісемантичним. Ще А. Ейнштейн попереджував, що класичні інтерпретації цього феномена роблять проблемним створення квантової теорії гравітації.

Сьогодні методологи та філософи науки аргументують положення про те, що ідеографічність (описовість) може бути властивою й точним наукам, а номотетичність (слідування уявленням про закони природи та соціуму) — соціальним. Зокрема, головне заперечення історизму К. Поппером спиралося на тезу, що за допомогою раціоналістичних (наукових) методів неможливо передбачити хід історії. Тому некоректним є термін «історична необхідність». Причому заперечення наперед передбачуваного історичного процесу в нього не експлікувалося з традиційно класичного протиставлення мінливого соціального та незмінного фізичного світу. Він досить аргументовано показує, що індукція — головний інструмент емпіричного природознавства, не здатна приводити до універсальної істини. Тому наукові відкриття навіть в точному природознавстві є такими ж непередбачуваними уявленнями як і в суспільствознавстві. Виходячи з цього, він піддавав критиці уявлення про завершену точність наукових доведень. «Думають, що гуманітарні науки радикально відрізняються від природничих в розумінні. Ми можемо розуміти людей, а не природу, інтуїтивно отождоження себе з іншими людьми. Але інтуїтивне розуміння навіть наших друзів далеко не досконале. Не можна заперечувати й розуміння як ціль природничих наук» [7, с.179—180].

Логіка й математика розробляють лише засоби наукового опису світу, але не надають нам абсолютно об'єктивної інформації про нього. Значимість теоретичних положень природознавства полягає не в їх абсолютній достовірності, а в постійній можливості й необхідності їх **фальсифікації**. Розмежувати явища наукові та ненаукові (одне із головних його намагань) є можливим лише при усвідомленні того, що перші завжди можна спростувати на відміну від других «метафізичних». На цих засадах, на його думку, можна формувати певну єдність природознавчих та соціально-гуманітарних наук. Тоді, замість покладання на «об'єктивні закони

історичного розвитку», слід формувати суспільні проекти шляхом удосконалення методу проб і помилок, методу часткових змін і протистоянь. Об'єднання методів природознавства та суспільствознавства має полягати в узагальненні, елементах гіпотетико-дедуктивних конструкцій та постійному процесі селекції ідей внаслідок фальсифікації усталених положень [7]. Доречним тут є зазначити, що у свій час Л. Больцман, Дж. Максвелл, А. Кренінг, Я. Ван-дер-Ваальс в епіцентрі «точного» природознавства випрацювали вірогідністний стиль наукового дослідження і поняття статистичного закону. З іншого боку, до об'єктивізму і точності прагнуть і соціально-гуманітарні науки, зокрема і історія.

К. Поппер вважав некоректним протиставлення природничого та соціального пізнання позаяк процедура фальсифікації може бути застосована для них в однаковій мірі. Разом з тим, стверджував, що жорсткі принципи детермінізму не властиві ні природі, ні суспільству. «Я згоден із Кантом в тому, що всі наші теорії створені людиною і що ми пробуємо накласти їх на світ природи. Але я реаліст, оскільки вважаю, що відповідь на питання істинні чи ні створені людиною теорії, залежить від реальних фактів, які за малим виключенням не є створені людиною. Наші теорії можуть входити в суперечність із цими фактами, і тоді нам залишається пристосовувати теорії до фактів або відмовлятися від них» [7, с.309]. Саме скептичне ставлення його до концепцій логічного позитивізму Віденського гуртка зумовило процедуру «фальсифікації»: жодна теорія не може вважатися остаточною, вона має згодом бути заміненою іншою, більш ефективною. Звідси недалеко до висновку, що кожна наукова теорія є продуктом уявлення, принаймні не є його альтернативою.

Отже за К. Поппером емпірична база наукових теорій не є абсолютним гарантом об'єктивності і тому має постійно й критично переглядатися. Він доходить висновку, що наука не може повністю спиратися на факти, тому всі закони або теорії слід вважати гіпотетичними, або приблизними, тобто просто здогадками. Проте необхідно дотримуватися принципів наукового реалізму, тому що якби наші дії і реакції були погано пристосовані до нашого оточення, ми б не вижили. Метою науки є не пошук абсолютної істини, а збільшення правдоподібності. «Теорія *tabula rasa* абсурдна: на кожному етапі еволюції життя та розвитку організму нам доводиться передбачати наявність певного знання у формі передбачень та очікувань. Зростання всякого знання полягає у модифікації попереднього знання — або у змінінні його, або у повномасштабному запереченні» [7, с.75]. Головним критерієм наукового знання стає вже не об'єктивність, а принципова можливість спростування будь-якого наукового твердження. А. Шопенгауер взагалі вважав, що наукове уявлення є ілюзорним і часто виглядає дискредитацією наукового мислення.

Загалом методологічні установки класичної науки призводять до того, що світом починають правити абстракції, людина з її реальними проблемами витісняється на периферію свідомості. Вносячи смисл у Всесвіт, ми його спрощуємо, маємо перед собою не наявну реальність, а власні уявлення про неї. Саме йому (тобто теоретичному світові) віддають перевагу над світом дійсним. Сучасна людина, на думку В.В.Вейдле, відчуває себе радше як мисляча, ніж як існуюча й претендує на абсолютну владу над кожним «явищем», наскрізь проаналізованого нею світу [8, с.47].

Уявлення в соціо-гуманітарній сфері знання є набагато складнішим ніж у природознавстві. «Людський чинник» К. Поппер вважав «саме непевним і свавільним елементом у соціальному житті в усіх соціальних інституціях... Бо кожна спроба до повного контролю над ним неминуче веде до тиранії, тобто знову-таки до всеилля людського чинника — до примх кількох людей або навіть однієї людини» [9, с.176].

Мішель Фуко у своєму дослідженні «Археології гуманітарних наук» створює складну концепцію еволюції «епістем» де органічно поєднується генеза і подальший розвиток уявлень та наукової об'єктивності, «диспозиції» слів та речей [10]. Особлива увага приділяється їм природничій історії, біології, політекономії та філології. Вважає, що саме тут відбувається органічне поєднання феноменів уявлення та теорії, не втрачаючи при цьому «об'єктивності в пізнанні, точності в спостереженнях, строгості в судженнях, організованості в наукових дослідженнях і наукової інформації» [10, с.246]. Оскільки людина являє собою «хімерну подвійність емпіричного і трансцендентального» [10, с. 339], наукове пізнання є можливим завдяки саме уявленню [10, с.340]. Уявлення не є продуктом лише фантазії (як його іноді коментують), а органічним і необхідним компонентом наукового знання.

Історичний матеріал є важливим компонентом формування національної свідомості. Тому актуальний нині порівняльний аналіз взаємодії історії та історичної пам'яті має стосунок до концепції континууму часів (зв'язок минулого, теперішнього та майбутнього) створеної ще Августином Аврелієм. Історія та історична пам'ять органічно пов'язані, впливають одне на одного, але семантично є різними. «Озираючись у минуле, ми бачимо не всю картину, а лише те, що до нас дійшло» [2, с.286]. Тут доречним видається згадати про те, що для визначення минулого у німецькій мові існують два терміни: *Vergangenheit* — те що було і забулось та *Gewesen* — те що було і залишається бути. Пам'ять фіксує схожість минулого і сучасного, а історик, навпаки, різницю між ними. Пам'ять пам'ятає і звичайні події, а історія має справу лише із подіями винятковими. Разом з тим висловлюється переконання в тому, що «пам'ять і історія взаємно проникливі» [4, с.197]. Майже те саме констатує М. Хальбвакс: пам'ять шукає схожість між сьогоdnішнім днем і минулим. Історія фіксує різницю між ними. Пам'ять

зав'язана на емоції, а історія неупереджена. Пам'ять служить теперішньому, а історія на службі у істини [11, с.51]. З цим можна й не погодитись, оскільки історія служить і теперішньому, а пам'ять теж прагне істини. Але цитування цих, іноді дещо суперечливих міркувань, свідчить про складність і неоднозначність досліджуваної проблематики.

Історія є фактично «царством неточного». Вона «хоче бути об'єктивною, але вона не може бути такою. Вона хоче відроджувати, але може тільки реконструювати» [12, с.84]. В сучасній історіографії висловлюється скепсис щодо претензій істориків на класичну науковість та об'єктивність, на статус «жреців у храмі Мнемозини». Загалом, як вважає Р. Коззелек, «сучасна історична наука характерна двома вимогами, що взаємно виключають одна одну: давати правдиве трактування минулого і, водночас, сприймати та враховувати його відносність» [13, с.181]. Найбільш зважене міркування з цього приводу, як видається, належить Ж. Ле Гоффу: «Подібна констатація не повинна привести ні до принципового скептицизму по відношенню до історичної об'єктивності, ні до відмовлення від поняття «істина» в історії» [14, с.14].

Якщо «історія завжди сучасна» (Бенедетто Кроче), або «Історія це наука про те яким мало б бути минуле»; «Ніщо так швидко не змінюється, як минуле» (Насім Талеб), то це є властивим і для історичної пам'яті. П. Коннертон слушно звертає увагу на тому, що не лише сучасне впливає на минуле (історію та історичну пам'ять), але й минуле впливає на бачення сучасного. За Ж. Ле Гоффом, котрий посилається на Еріксона, «минуле реконструюється в залежності від теперішнього, так же як і теперішнє пояснюється за допомогою минулого» [14, с.38]. Більш того, «минуле не перестає жити і стає сучасним» [14, с.144]. Зворотному впливу минулого на теперішнє, на жаль, значно менше приділяється увага в сучасних історичних та соціогуманітарних дослідженнях. Тут ми маємо справу із явищем «історизації пам'яті» (термін П. Рікера).

Національне уявлення є важливим фрагментом уявлення соціального. В цій сфері феномен уявлення є, як вже зазначалось, ще більш складнішим та полісемантичнішим ніж у природознавстві. Ще представники середньовічного номіналізму доходили висновку, що людина живе не у світі об'єктивної реальності, а у світі уявлень про неї (Дунс Скот). Один із засновників такого напрямку як еволюція основних історичних понять (Begriffsgeschichte) Рейнгарт Коззелек багато уваги приділяв взаємовпливу таких феноменів як політичне усвідомлення часу, християнської есхатології, мовно-прагматичним та антропологічним аспектам семантики відповідних історичних часів. Посилаючись на Епіктета, який стверджував, що людей вражають не вчинки, а слова про них, він писав про корисність традиції дослідження «співвідношення між словом і предметом, розумом і життям, свідомістю та буттям, мовою і світом» [13, с.113]. **Саме на цих**

антиноміях формується феномен уявлення, яке є функцією уяви. «Факти минулого могли бути покладені на мову історичної дійсності лише у процесі проходження їх через свідомість...Як говорив Хладеніус: історію можна передати лише у формі *«образів, що оживають в уяві»* [13, с.59-60]. Артур Шопенгауер був переконаним в тому, що «світ, в якому живе кожний із нас, перш за все залежить від того, як ми його уявляємо, — він приймає різноманітний вигляд, залежно від індивідуальних особливостей психіки: для одних він виявляється бідним, пустим і вульгарним, для інших — багатим, повним інтересу та сенсу» [15, с.263].

В семантичному колі «етнос-нація-політична нація» створився складний і суперечливий клубок проблем. Проводяться дискусії, де вирішується проблема що таке нація, рудимент чи явище, що має майбутнє. З одного боку в доволі фахових джерелах зустрічається міркування що світ, в якому головними гравцями є нації йде в минуле. А нація кваліфікується як політичний феномен, а «етноцентризм» шкодить сучасній політкоректності. Загалом нація трактується як авітальне, штучне утворення.

З іншого, стверджується, що нації будуть завжди попри активні процеси модернізації та глобалізації: «деетнізація людства» неможлива. Ентоні Сміт переконаний, що вихід за межі етнічності внаслідок модернізації є міфом. Найочевиднішою формою ідентичності постає національна. А «глобальна культура» є уявленням пливким, безформенним, історично неглибоким і не відповідає сучасним потребам. «Хай там що, етнічна спільнота і нація залишаються основними елементами будь-якого можливого нового напрямку. Хоча їхні форми можуть зазнавати змін, сутність етнічних і національних зв'язків збережеться, хоч би які трапилися соціальні й політичні перетворення» [16, с.20]. Загалом очевидним і незаперечним фактом є те, що попри все нині відбувається активізація національних рухів, «етнічний ренесанс» у сучасному «глобалізованому» світі. «Глобалізаційний тиск через широкомасштабну міграцію і масові комунікації відродив етнічні зв'язки і почуття на всій земній кулі» [17, с.241].

Разом з тим слід мати на увазі й таку, теж очевидну ситуацію, коли «більшість сучасних етнологів та етносоціологів воліють не вдаватися до натуралістичних означень, не включати расові та антропологічні характеристики у визначенні природи етносу, причому це робиться аж ніяк не із наукових міркувань, а радше із ідеологічних ...Вони висувають на передній план соціологічні характеристики і редукують природу етносу до соціальної структури» [18, с.388]. Часто-густо поняття національного та націоналістичного трактуються як синоніми. Поширюються застереження щодо **етноцентризму, який** порушує принципи сучасної «політкоректності». Але націоналізм проявляється в різних формах. Як доречно зазначав В. Лісовий «Іноді йдуть шляхом спрощених формулювань, стверджуючи, що націоналізм — це національний егоїзм, абсолютизація інтересів своєї

нації за рахунок інтересів інших націй» [1, с.412]. З іншого боку, на думку Ентоні Сміта, одне із гасел націоналізму — є «справедливий і вільний світ має спиратися на сукупність вільних націй» та взаємне визнання прав і звичаїв [17, с.36]. За С.Кримським, «найпотужнішою селективною системою утвердження культури виступають національні чинники, бо нація і є визначальною сферою функціонування культури. Культура існує тільки в національному вигляді, бо нація є специфічним автопортретом людства і водночас історичною особистістю (бо має індивідуальні риси, як і особа), втілює історичний досвід і, головне, ті вимоги часу, епохи, історичної перспективи, які і дозволяють уявити ціннісний зміст культури» [19, с.58].

Відома праця американського дослідника Бенедикта Андерсона «Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму» нерідко трактується як заперечення реальності націй, як продукту уяви, більш того, як «атавістичного фантазування», в якому ототожнюється національне та націоналістичне. Б. Андерсон надзвичайно багато уваги приділяє полісемантичності термінології та ілюстраціям складних і специфічних історичних умов формування націй не лише в Європі. Його більше цікавлять процеси, що відбувалися на терені Південно-Східної Азії. Аналізуючи концепції та дефініції, він виокремлює формальну універсальність соціо-культурного концепту національності: «у сучасному світі кожна особа може, здатна і повинна «мати» національність тією ж мірою, що й стать...». І, разом з тим, зазначає, що існує і концепція «об'єктивної новочасності» націй в очах істориків, «супроти їхньої суб'єктивної стародавності в очах націоналістів» [20, с.21]. «Спільноти потрібно розрізняти не за їхньою справжністю чи несправжністю, а за манерою уявлення» [20, с.23]. Означене міркування зовсім не заперечує «справжності» «уявлених спільнот». А обширний і цікавий етнолінгвістичний матеріал, яким користується Б. Андерсон, навпаки певним чином стверджує цю справжність. Пов'язуючи процес генези національних утворень з розвитком мовного простору «який творять і використовують її носії», він звертає увагу на такі явища як «русифікація» та «іспанізація» [20, с.94]. «Потрібен був лише якийсь вигадливий фокус, щоб дати імперії змогу привабливо виглядати в національному вбранні» [20, с.113]. І таких «фокусів» в історії траплялось чимало. «Романови раптом виявили, що вони великороси, представники Ганноверської династії стали англійцями, Гогенцоллерни німцями — а їхні родичі з дещо більшими труднощами перетворилися в румунів, греків тощо» [20, с.111-112].

Звичайно уявлення бувають і вельми далекими від реальності, особливо це властиво деяким дискусіям в політико-ідеологічній сфері. Російський автор В. Булдаков характеризує поширене в Російській федерації уявлення свого власного історичного спадку таким чином: складається враження, що «російська держава лише те й робила, що перемагала підступних

ворогів, обдаровуючи благодаттю не лише своїх споконвічних підданих, але і взятих «під крило» всіляких іногородців» [21, с.57]. Доволі широку панораму зразків «фальшивої історичної пам'яті», продукованих російською пропагандою, подає Сергій Грабовський у заключному розділі монографії «Національна пам'ять в умовах суспільних перетворень». К.: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, 2022. 296 с.

Нині надзвичайно актуалізувалась проблема ідентифікації, як фрагменту національно уявлення. Загалом цей термін визначається як установалення тотожності на основі певних ознак, продукт поєднання колективних і суб'єктивних уявлень. В сучасній літературі феномен ідентифікації коментується в різних сенсах і формах: «збентежена ідентичність» (Л. Донскіс), «віртуальна», «бунтівна», «гібридна», «агресивна гіперідентичність», «мозаїчна», «гендерна» «об'єктивна», «суб'єктивна» і «колективна». Представлено широке поле об'єктів ідентифікації: сюди включаються не лише народи і нації, а й конфесії, підприємства та парламенти як різновид колективної ідентичності. Френсіс Фукуяма взагалі вважає що поняття ідентичності корениться в тимосі (грец. честь, цінність), а саме в «боротьбі за признання» людської гідності. Внутрішнє відчуття власної гідності вимагає признання, і розуміння цього має складати підвалини сучасної «політики ідентичності» [22]. Як доречно вважає В. Декомб, ідентифікація не є феноменом усталеним, а є плинним. Тим більше, що він є процесом «претензій, вимог і спекуляцій» [23, с19]. З цим погоджується і відома вітчизняна дослідниця явища соціальної ідентифікації Л. Нагорна. Вона стверджує, що ідентичність — «рухлива, двозначна, мінлива, дискурсивно сконструйована субстанція, яка до того ж девальвує від частого застосування у соціогуманітарних науках» [24, с.15]. Разом з цим, зазначає вона, «ідентичність можна розглядати як своєрідну імунну систему організму; вона може бути сильнішою або слабшою, але без неї організм нежиттєздатний» [24, с.18].

Невизначеність феномена ідентифікації значно підсилює глобалізація сучасного світу, «яка створює ситуацію невизначеності, розмиває попередні форми єдності ... трансформує традиційні форми ідентичності, і в людей зникає відчуття причетності до певного оточення, сталих та визначених цінностей і орієнтирів» [25, с.3]. Поширюється термін «криза ідентичності» і ведеться пошук нових форм ідентифікації, яких саме — тут достатнього визначення немає. Набуває поширення міркування, що ці нові типи ідентифікації мають долати класичне «патріархальне» уявлення про неї як про те, що притаманне людям від народження. «Потрібно сформувавши нові ідентичності, які врахували б ті можливості для реалізації індивіда, що їх надає доба глобалізації» [25, с.24]. Видається, що створення модерних форм ідентифікації є вельми проблемним: фрагменти «патріархальності» подолати неможливо (ними можна лише нехтувати), тим паче, що складається враження, що нові форми не створюють, а вони створюються

самі. І жодні зміни «фактури реальності» (З. Бауман) не зможуть призвести до «ідентичності за своїм вибором», особливо коли йдеться про етнічну ідентичність. «У цьому сенсі ідентичність людини є соціобіологічною за походженням і органічно впливає з успадкованої соціобіологічної ідентичності її предків, хоча на більш високих щаблях своєї складності вона набуває більш виражених соціокультурних та символічних форм [25, с.34]. Аналізуючи складну ситуацію із ідентичністю в сучасній Україні О. Гомілко зазначає: «Зорієнтованість на застарілі (що не відповідають сучасним запитам) цінності тривалий час була притаманною представникам і влади, і її опозиції. Залежно від політичної ситуації опозиція та влада або експлуатують ідеї національної ідентичності романтичного зразка XIX — початку XX ст., або ж ностальгують за радянською ідентичністю, вбачаючи в ній запоруку комфорту та космополітичної індиферентності» [26, с.222].

Арнольд Тойнбі зазначав, що «міра історичних вражень пропорційна їх силі і болісності» [27, с.618]. Екстремальні ситуації (війни, революції) глибоко і більш чітко відбуваються в історичній свідомості. «XX століття особливо обтяжене пам'яттю насильства і страждання, і цей досвід важко виразити об'єктивним чином» [12, с.9]. Феномен «історичної травми» є складним і доволі релятивістським: він може з'являтися, актуалізуватися і забуватися. Щодо української історичної пам'яті, то екстремальних ситуацій було достатньо і ця тенденція, на жаль, продовжується. Як констатує С. Кримський «за катастрофічністю українська історія нагадує долю біблійних народів, більшість яких (на противагу українцям) загинула, а врятовані (якщо мати на увазі іудейський етнос) виробили собі компенсаторну ідеологію богообраності» [18, с.280].

Уявлення про екстремальні події в історичному минулому проявляють себе більш активно, що призводить до «хитання між хворобливою манією самоприниження та параноєю самозакоханості» (Юрій Липа). В українській національній самосвідомості дійсно є те й інше. Особливо вражає своєю драматичністю перше. Згадаймо лише Миколу Шлемкевича з його працею «Загублена українська людина» [28]. Винниченко у своєму щоденнику: «Читати українську історію треба з бромом, — до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: піддержавного) існування, що огризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія — ряд, безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, підкопування... Паршиві самолюбці, національне сміття, паразити і злодії продають на всі боки: хто більше дасть» [29, с.122]. На противагу песимістичним міркуванням В. Винниченка доречно згадати відому працю Володимира Січинського «Чужинці про Україну» в якій задокументовано враження про Україну «чужинців» серед яких ми знаходимо таких відомих людей

як Прокопій, Еріх Лясота, Гійом де Боплан, Павло Алепський, Вольтер, Йоган Гердер, наполеонівський маршал Мармон, Проспер Меріме та ін.. В Передмові сам автор робить наступне зауваження: « І цікаво, хоч ці чужинці часто приїздили з неприхильним до нас наставленням, нерідко навіть як неприятели, або як союзники наших ворогів, проте у більшості їх писання були (або бодай кінчалися) прихильно до українського народу, а тим більше, коли порівнювали нас з іншими народами і нашими ближчими і дальшими сусідами!» [30, с.10]. Більш того, Гердер у своєму «Деннику моїх подорожей» (1769) передбачав що «Україна стане колись новою Грецією: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля, колись прокинуться...» [30, с.158]. Будемо сподіватися.

Висновки

Уявлення — явище універсальне і обов'язкове як підхід до реального, об'єктивного. Усвідомлення реального є неможливим без певного уявлення, яке є обов'язковою передумовою адекватного осмислення феномену реального. Одним із суттєвих зрушень в методології сучасної науки є настійливий пошук ефективних форм «нової раціональності», «живого знання», «емоційного інтелекту». Передусім йдеться про усвідомлення недостатньої ефективності пізнавальних засобів класичного раціоналізму за нових умов. У філософії науки виникає впевненість в тому, що слід долати бездушність панівного стилю пізнання, побоювання метафор, аналогій, та порівнянь, інших форм освоєння навколишньої дійсності. С. Кримський пише про гуманітарну революцію, котра почалася з усвідомлення кризи неопозитивізму, скепсису до методологоцентризму — пріоритету методу перед смисложиттєвим усвідомленням суцього [31]. Адекватний аналіз феномену уявлення відіграє важливу роль в цьому процесі. Більш того, в сучасній літературі набувають поширення міркування про прогресуючу дефіцитність уявлення нашого сучасника. «Сучасне життя на цій планеті вимагає значно більше уяви, ніж видала людині природа. Нам бракує уяви і ми душимо її в інших» [2, с.18].

Список посилань:

1. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
2. Талеб Насім Ніколас. Чорний лебідь. Про (не)ймовірне у реальному житті. Київ: «Наш формат», 2017. 392 с.
3. Тейлор Чарльз. Етика автентичності. Київ: Дух і літера, 2002. 128 с.
4. Хаттон Патрик Х. История как искусство памяти. СПб.: Изд. «Владимир Даль», 2004. 423 с.
5. Косториадис Корнелиус. Воображаемое установление общества. Москва: Логос, 2003. 430 с.
6. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики. Москва: Прогресс, 1988. 704 с.

7. Поппер К.Р. Объективное знание. Эволюционный подход. Москва: Эдиториал УРСС, 2002. 384 с.
8. Вейдле В.В. Умирание искусства. Спб.: Аксиома, 1996. 133 с.
9. Поппер К. Злиденність історизму. Київ: «Абрис», 1994. 192 с.
10. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб.: А-сад, 1994. 406 с.
11. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
12. Рікер П. Історія та істина. Київ: Видавничий дім «KM Academia», Університетське видавництво «Пульсари», 2001. 396 с.
13. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. Київ: Дух і літера, 2005. 380 с.
14. Ле Гофф Ж. История и память. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2013. 303 с.
15. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. Москва: Республика, 1992. 448 с.
16. Сміт Е.Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2006. 320 с.
17. Сміт Е.Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ: Темпора, 2009. 312 с.
18. Проблеми теорії ментальності. Київ: Наукова думка, 2006. 403 р.
19. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. Київ: Видавець ПАРАПАН, 2003. 240 с.
20. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.
21. Булдаков В.П. Историк и миф. Перверсии современного исторического воображения. *Вопросы философии*. 2013. № 8. С. 54-64.
22. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності і політика скривдженості. Київ: «Наш Формат», 2020. 192 с.
23. Декомб В. Клопоти про ідентичність. Київ: Стилос, 2015. 281 с.
24. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. 272 с.
25. Криза ідентичності: історико-філософський контекст. Київ: Інститут філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, 2021. 401 с.
26. Глобалізація і культурна ідентичність: український вибір. Київ: «Наукова думка», 2018. 277 с.
27. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.
28. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Київ: «Фенікс», 1992. 168 с.
29. Винниченко В. Щоденник. Київ. 1990. № 9. С. 91-125.
30. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ: Фірма «Довіра», 1992. 255 с.

31. Кримський С.Б. Философия как путь человечности и надежды. Київ: Курс, 2000. 308 с.

References

1. Philosophical Encyclopedic Dictionary (2002). Kyiv: Abris, 742 p. [in Ukrainian].
2. Taleb, Nassim Nicholas (2017). The Black Swan. About the (un)probable in real life. Kyiv: Nash Format, 392 p. [in Ukrainian].
3. Taylor, Charles (2002). The Ethics of Authenticity. Kyiv: Dukh i Litera, 128 p. [in Ukrainian].
4. Hutton, Patrick H. (2004). History as the Art of Memory. St. Petersburg: Vladimir Dal Publishing House, 423 p. [in Russian].
5. Costoriadis, Cornelius (2003). The Imaginary Establishment of Society. Moscow: Logos, 430 p. [in Russian].
6. Gadamer, H.-G. (1988). Truth and Method. Fundamentals of philosophical hermeneutics. Moscow: Progress, 704 c. [in Russian].
7. Popper, K.R. (2002). Objective Knowledge: An Evolutionary Approach. Moscow: Editorial URSS, 384 p. [in Russian].
8. Weidle, V.V. (1996). Umerenie iskusstva [The Dying of Art]. St. Petersburg: Axioma, 133 p. [in Russian].
9. Popper, Karl (1994). The Poverty of Historicism. Kyiv: Abris, 192 p. [in Ukrainian].
10. Foucault, M. (1994). Words and Things. Archaeology of the Humanities. St. Petersburg: A-sad, 406 p. [in Russian].
11. Halbwachs, Maurice (2007). Social Frameworks of Memory. Moscow: Novoe Izdatel'stvo, 348 p. [in Russian].
12. Ricker, Paul. (2001). History and Truth. Kyiv: KM Academia Publishing House, Pulsary University Press, 396 p. [in Ukrainian].
13. Kozellek, Reinhart. (2005). The Past Future. On the semantics of historical time. Kyiv: Dukh i Litera, 380 p. [in Ukrainian].
14. Le, Goff J. (2013). History and Memory. Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN), 303 p. [in Russian].
15. Schopenhauer, A. (1992). Freedom of Will and Morality. Moscow: Respublika, 448 p. [in Russian].
16. Smith, E.D. (2006). Nations and nationalism in the global era. Kyiv: Nika-Center, 320 p. [in Ukrainian].
17. Smith, E.D. (2009). Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, covenant and Republic. Kyiv: Tempora, 312 p. [in Ukrainian].
18. Problems of the theory of mentality. (2006). Kyiv: Naukova Dumka, 403 p. [in Ukrainian].
19. Krymsky, S.B. (2003). Queries of philosophical meanings. Kyiv: PARAPAN, 240 p. [in Ukrainian].

20. Anderson, B. (2001). *Imagined Communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Kyiv: Krytyka, 272 p. [in Ukrainian].
21. Buldakov, V.P. (2013). *Historian and Myth. Reversals of modern historical imagination. The reversals of the modern historical imagination. Questions of philosophy*, NO. 8, 54-64.
22. Fukuyama, F. (2020). *Identity. The need for dignity and the politics of resentment*. Kyiv: Nash Format, 192 p. [in Ukrainian].
23. DeCombe, W. (2015). *Concerns about Identity*. Kyiv: Stylos, 281 c. [in Ukrainian].
24. Nagorna, L. (2011). *Socio-cultural identity: traps of value distinctions*. Kyiv: Kuras Institute of I.F. Kuras School of Social and Economic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 272 p. [in Ukrainian].
25. *Identity Crisis: Historical and Philosophical Context*. (2021). Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, 401 p. [in Ukrainian].
26. *Globalization and Cultural Identity: Ukrainian Choice* (2018). Kyiv: Naukova Dumka, 277 p. [in Ukrainian].
27. Toynbee, A.J. (1991). *The Comprehension of History*. Moscow: Progress, 736 p. [in Russian].
28. Shlemkevych, M. (1992). *The Lost Ukrainian Man*. Kyiv: «Phoenix», 168 p. [in Ukrainian].
29. Vynnychenko, V. (1990). *Diaryu. Kyiv*, № 9, 91-125.
30. Sichynskiy, V. (1992). *Strangers about Ukraine*. Kyiv: Dovira Publishing House, 255 p. [in Ukrainian].
31. Krymsky, S.B. (2000). *Philosophy as a Way of Humanity and Hope*. Kyiv: Kurs, 308 p. [in Ukrainian].

Mykola Kyselov

*Gregory Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)*

<https://orcid.org/0000-0003-0427-1740>

e-mail: nn1942@ukr.net

THE IMAGINARY AND THE REAL IN NATURAL SCIENCE AND SOCIO-HUMANITIES: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

Analyzes the phenomenon of representation, its importance in the complex and contradictory process of formation of national consciousness. It is substantiated that the phenomenon of representation has a wide range of meanings and is a necessary stage in cognition, organically connected with thinking, memory, and imagination. A representation can be adequate to reality and at the same time to reality and, at the same time, imaginary, having all the signs of illusion. In this regard, in the section the semantics of the terms imagination, imaginary, and representation are clarified. The terms are defined as terms of the same root semantically differ from each other and, at the same time, are components of a single hermeneutical circle.

A comparative analysis of representation in the fields of natural science and social sciences. It is noted that even scientific realities are a product of representation. They are not possible as something absolutely complete and objective. The article is ubiquitous and mandatory as an approach to the real, objective. This is characteristic of both natural and social sciences. Awareness of the real is impossible without the imaginary. The main focus of the section is on the argumentation of the importance of the historical component, historical ideas in the modern realities of national self-identification and consolidation. In this field, the phenomenon of representation is even more complex and polysemantic than in natural science. In this regard, the section analyzes the “conflict of interpretations” of the facts of the past, as a phenomenon extremely common in modern historiography. In general, it is concluded that representation is a universal prerequisite for realizing the real (objective) both in natural science and in socio-humanities.

Keywords: real, imaginary, representation, history, historical memory, nation, ethnos, identification, nationalism, natural history, humanitarianism.

Стаття надійшла до редакції 07.11.23

© Кисельов М. М., 2023